

Mirko Munda

Pripovedovanja Antona Vratuše

POVZETEK

Vratuša je leta 1969 po vrnitvi iz ZDA opravljal več pomembnih zveznih funkcij in med drugim tudi ustanovil Mednarodni center za upravljanje javnih podjetij v deželah v razvoju v Ljubljani. V njegovo biografijo in bibliografijo pa sem se poglobljal, ko je fundacija pripravljala dve publikaciji o tem izjemnem človeku velikega in širokega duha. Prva je izšla leta 2010 ob Vratuševi 95-letnici. Pripravil sem nekaj citatov iz pripovedovanja akademika o njegovem življenju in delu.

Ključne besede: pripovedovanja, citati, življenje akademika.

Sem med tistimi privilegiranci, ki so lahko sodelovali z akademikom dr. Antonom Vratušo ter se napajali ob njegovih izjemnih idejah in predlogih, povrhu pa mi je ure in ure razkrival svojo življenjsko pot. Sodelovala sva v Programskem svetu Ustanove dr. Šiftarjeve fundacije, v njegovo biografijo in bibliografijo pa sem se poglobljal, ko je fundacija pripravljala dve publikaciji o tem izjemnem človeku velikega in širokega duha. Prva je izšla leta 2010 ob Vratuševi 95-letnici; naslovili smo jo z akademikovimi besedami »V svet po veliki, beli cesti«, s katerimi mi je ponazoril svoje mladostne sanje. Uspelo mu je: Po svetu in po širokih cestah je hodil pokončno, nikoli se ni vdal malodušju in ni si dovolil poraza; tudi v najtežjih trenutkih in situacijah je iskal kaj pozitivnega. Druga publikacija, znanstvena monografija »Jezikoslovna in literarna misel Antona Vratuše«, je izšla pred dvema letoma, ob akademikovi stoletnici.

Pripravil sem nekaj citatov iz pripovedovanja akademika o njegovem življenju in delu, naj pa uvodoma še povem, kako je Vratuša reagiral, ko ga je Marjan Šiftar po »diplomatskih pogovorih« pripravil na novico, da nameravamo ob njegovi stoletnici izdati knjižno delo o njem oziroma o njegovem delu: »Slavistika!« je dejal po premisleku, »najprej in predvsem sem bil slavist, slavistika mi je bila vedno na prvem mestu, vse drugo delo pa le dodatek. Zato se ji že vse od konca druge svetovne vojne, ko sem moral prevzeti druge dolžnosti, odkupujem in opravičujem, se od nje poslavljam in se, če le morem, k njej vračam. Če že kaj, predstavite in ocenite to področje mojega dela.«

Anton Vratuša o svojem odhodu v svet: »V moji mladosti smo bili na Goričkem 'bogu za hrbtom', Goričanci so prišli v svet samo kot 'rezarji', ko so šli na sezonsko delo na madžarske 'marofe'. Pri dvanajstih letih sem se odločil, da grem študirat jezike, da me bodo razumeli tudi drugi ljudje, ne le Goričanci. Iz Kleklovih Novin sem zvedel, da je v Soboti neka gimnazija, v kateri se lahko naučiš več kot v osnovni šoli. Očeta sem dolgo pregovarjal, preden mi je dovolil, da grem 'hlače trgat v nikše šolé', kot je rekel, kajti računal je, da bom kmetijo prevzel jaz, prvorojeni sin. Ni šlo za to, da oče ne bi razumel moje želje, da grem 'v šole', nasprotoval je, ker sem bil velik in močan fant, pravi za kmečko delo, pomagal sem mu na zemlji in v hlevu. Sem mu pa obljubil, da domačih moje šolanje ne bo stalo niti dinarja. Septembra 1929 sem se bos in peš, s čevlji na enem in s platneno torbo na drugem ramenu, odpravil v gimnazijo v Mursko Soboto. Mama mi je v torbo dala kos kruha, košček mesa in

'strožok'. Sprva sem stanoval v salezijanskem Martinišču, a sem ga že prvo šolsko leto zapustil in raje spal v predsobi pri nekem kmetu na obrobju Sobote, kajti v dijaškem domu so mi prepovedali hoditi v mesto inštruirat, s čimer sem se preživljal od prvega dne v gimnaziji in pozneje med študijem v Ljubljani.«

Naslednja etapa do Vratuševe »velike, bele ceste« je bila višja gimnazija. Odločil se je za Ljubljano. Njegove besede o tem: »Zanjo me je navdušil sosed, ki je delal v njej in mi je pripovedoval, kako lepa da je in ponoči vsa razsvetljena. Vpisal sem se na realko. Že v Martinišču v Soboti sem slišal, to pa mi je povedal tudi Miško Kranjec, da imajo salezijanci na obrobju Ljubljane zavod, v katerega sprejemajo, tako so rekli, pridne učence. Ampak na bivanje v tem zavodu nisem niti pomislil. Dovolj slabih izkušenj sem imel s soboškim Martiniščem. In, prosim vas, takrat sem imel že 18 let in človek v teh letih vendar že mora biti samostojen! Iz radovednosti, kje so salezijanci, pa sem vendarle že prvi dan v Ljubljani odšel na Rakovnik gledat zavod. Ogleдал sem si ga od daleč in ko sem med vračanjem v mesto ob Dolenjski cesti opazil velik senik, sem v trenutku sklenil, da bo tam moje začasno bivališče. Dobra dva tedna sem prenočeval tam. Ko je začel pritiskati mraz, sem si moral poiskati stanovanje. Našel sem ga na Karlovški cesti, na ozkem hodniku v prvem nadstropju hiše s čevljarsko delavnico v pritličju, v katerega je svetila tako močna cestna obločna luč, da je bilo mogoče brati in se učiti tudi ponoči. Tam sem ostal dve leti in pol ter se spomladi leta 1936 preselil na Vrtačo, v kletno sobico židovskega veletrgovca z moko Pollaka. Vzel me je na stanovanje, ker me je neki njegov znanec priporočil za domačega učitelja. Pri Pollakovih sem ostal do 20. februarja 1942, ko so me aretirali Italijani.«

Anton Vratuša je začel svoja leposlovna dela objavljati v sedmem razredu gimnazije v Kleklovih Novinah; septembra 1935 črtico »Naš Žizek mrtev« in pol leta pozneje svojo prvo literarnozgodovinsko razpravo o Dunajskih sonetih Josip Stritarja. Med študijem je bil v literarnem ustvarjanju skromen, so pa iz njega jezikoslovne, slovstvenozgodovinske in recenzijske razprave kar vrele. Izogibal se je ni niti polemičnim zapisom, že zgodaj se je v slovenski slavistični javnosti uveljavil kot odličen in znanstveno nadarjen študent.

Akademik o nekaterih od teh objav: »Jožef Klekl se je boril za mlade talente, mislil je, da jih bo z objavami pritegnil na svojo stran. Miško Kranjec je bil glasen upornik, jaz pa sem svoje poglede zadržal zase, kajti pomembno mi je bilo, da sem imel

odprte njegove Novine in Koledar srca Jezusovega. Med študijem mi ni ušlo nič, kar se je dotikalo področij, ki so me zanimala. Ustavila me niso niti najuglednejša imena. Pozneje sem vedno razmislil, kdaj in na kaj naj reagiram, takrat pa sem na vse, kar sem ocenil kot napačno. A ničesar, kar sem napisal kot mlad 'petelin', tudi zdaj ne obžalujem. Spomladi leta 1937, bil sem še gimnazijec, sem v Ljubljanskem zvonu kritično ocenil dve knjigi profesorja Vilka Novaka. Zapisal sem, da je sicer najboljši poznavalec prekmurskega narečja ter vnet delavec za podvig in razcvit Slovenske Krajine, kot so pisale Novine, a sem mu v njegovem 'Izboru prekmurske književnosti' očital zmedo v naglasnih znamenjih, površnost, nepoznavanje prekmurskih govorov in romantično željo proslaviti svoj najožji kraj, Beltince. Glede zbranih pesmi Jožefa Baša – Miroslava pa sem opozoril, da je okrnil in pristrigel podobo prvega prekmurskega lirika. Novak je v naslednji številki Ljubljanskega zvona mojo kritiko sicer zavrnil, a sem polemiko nadaljeval v reviji Sodobnost. Dve leti pozneje sem se odzval na pisanje v madžarskem Sombotelu delujočega jezikoslovca in etnologa Avgusta Pavla, ki je zapisal, da je treba pohiteti in čim prej zapisati vse etnološke posebnosti Porabja, preden Slovenci izginejo. Ta črnogleda misel me je podžgala in v reviji Slovenski jezik sem ga vprašal, kdo ga je pooblastil, da piše nagrobnik Porabskim Slovencem. Med proslavljanjem mature Pri Slamiču se mi je utrnila ideja, da bi svoja življenjska načela izpovedal v verzih. Zlil sem na papir, kar se je v meni nabralo v zadnjih letih, in pesem z naslovom 'Valeta 1937' objavil jeseni 1938 v reviji Mladi Prekmurec.

Nekaj verzov iz te pesmi:

... življenje je boj in ne prizanaša, ne gladi,
ne boža, še manj se ozira na žulje na dlani,
ali na zlikano suknjo, na red tvoj in na pokolenje.
Čujte me, bratje! Vsi od ubožnih, premožnih, veselih,
žaljenih, mladih, velikih, nadarjenih, krotkih in smelih.
Mi smo zidarji! Bodočnost je naša, naše veselje,
naše trpljenje, naše dolžnosti in naše življenje.

»Spomladi 1938 me je Vanek Šiftar, ki je začel v Ljubljani študirati pravo, nagovarjal, naj prevzamem urednikovanje Mladega Prekmurca. Ker pa je takrat imelo pri Mladem Prekmurcu besedo nekaj nadutih kolegov, sem urednikovanje odklonil in je to delo prevzel Vanek. Sem pa pri Mladem Prekmurcu sodeloval. Objavljal sem nekaj o jeziku in nekaj o prekmurskih pisateljih. Zlasti o obeh Küzmičih, Števanu in Miklošu, ki sta me močno zanimala že kot dijaka, ko sem med študijem študiral prekmurska narečja, pa še bolj. Prvim prekmurskim protestantskim piscem sem se temeljito posvetil tudi zato, ker je prekmursko razumništvo zapostavljalo luterane in povzdigovalo samó katoliško književnost oziroma so se papinci šopirili na škodo luteranov. Vedno sem se uprl, če je močnejši gromovito koristil svojo moč.«

Anton Vratuša je na ljubljanski Filozofski fakulteti vpisal pod predmet A jezik, pod B pa literarno zgodovino (spet citiram njegove besede): »Pri jezikoslovju sem se nameraval posvetiti zlasti dialektologiji, ki mi je bila že iz gimnazije tako rekoč usojena, a me je od nje odvrnil dialektolog dr. Fran Ramovš. Tako le bilo: Profesorji so odličnim študentom in tistim, ki so

kazali interes za njihovo področje, posvečali posebno pozornost. Mentorstvo nad menoj je prevzel prof. Fran Ramovš; z njim sva se sestajala vsaj vsakih 14 dni. Povabil me je na obhod po ljubljanskih kavarnah, ki so bile v tistih letih centri družabnosti. Vedno je načel kakšno strokovno temo o jeziku. Ko sva govorila o mojem raziskovanju dialektov, je izrazil dvom, češ, verjetno boste imeli težave, ker ljudje iz severovzhoda Slovenije nimate občutka za rastoči in padajoči naglas, vaša ušesa tega ne zaznavajo. Dvomiti sem začel tudi sam, po premisleku sem postavil na prvo mesto literarno zgodovino ter diplomiral in doktoriral iz predmeta B. Neki dan je Ramovš omenil, da beseda 'kratiti' v Küzmičevem stavku 'Što de tak kráto našim med Mürom i Rábom prebívajoučim Slovenom te sv. bože knige na svoj jezik obračati' pomeni v kratkem. Ne, sem ugovarjal, to pomeni preprečiti, prepovedati. Ni vztrajal pri svojem profesorskem prav, po premisleku mi je pritrtil: 'Vidite, človek vedno zve kaj novega...'*«*

Vratuša je med študijem hlastno bral leposlovje, preučeval slavistično literaturo in se učil tujih jezikov. Na izpite se ni posebej pripravljaj, bili so mu predvsem priložnost, da preveri, koliko zna. Diplomiral je marca 1941 z najvišjo oceno. Takrat je imel svojo doktorsko nalogo »Levec in Ljubljanski zvon« že napisano in junija istega leta je tudi doktoriral. Člani komisije, profesorji Matija Slavič, Anton Melik in France Kidrič, so Vratuševo disertacijo in zagovor ocenili z najvišjo možno oceno (»mang cumlaude«).

Akademik o svojem doktoratu:

»Do teme za doktorat sem prišel bolj po naključju kot po temeljitem premisleku. Prvič, ker so mi bili slovenski realisti med študijem blizu, in drugič, ker sem bil večkrat doma pri vnukih Janka Kersnika na Brdu. Ti moji gimnazijski sošolci so mi povedali, da je bil prvi urednik Ljubljanskega zvona Fran Levec velik prijatelj njihovega dedka. Marsikaj o Levcu mi je razkrila tudi bogata Kersnikova knjižnica na Brdu in med študijem Stritarja leta 1936 sem natančno bral Dunajski in Ljubljanski zvon. Zakaj ne bi tega vedenja poglobil, sem si rekel in se leta 1940 'utaboril' v Kersnikovi knjižnici. Tam sem preučil vse, kar sem našel o Levcu. Hitel sem, kajti vedel sem, da se Jugoslavija ne bo izognila vojni.«

Anton Vratuša o okupaciji in odporu:

»V slavističnem seminarju smo se študenti že sredi aprila 1941, torej še pred ustanovitvijo OF, dogovorili, da se okupatorju upremo, in prisegli, da mu ne bomo dali miru, dokler mu ne vidimo petá. Res Italijani sprva niso bili tako kruti okupatorji kot Nemci na Štajerskem in Gorenjskem od prvega dne, dovolili so uporabo slovenskega jezika in delovanje univerze, lahko so izhajali slovenski časniki, a njihovemu 'koketiranju' nismo nasedli. Sicer pa so se kmalu pokazali v pravi luči. Že po nekaj mesecih okupacije smo spoznali, da so enako krvoločni kot Nemci. Študenti slavističnega seminarja smo najprej po mestu lepili plakate z narisanimi simboli OF in pisali parole po zidovih, naslednja stopnja odpora je bilo razoroževanje italijanskih vojakov. Z Dušanom Moravcem sva pred božičem leta 1941 na podhodu pod železniško progo na Viču dohitela italijanskega vojaka in eden od naju ga je z iztegnjenim kazalcem dregnil pod rebra, kot da vanj meriva s pištolo, čeprav sva bila neoborožena. Prestrašeni vojak ni dal glasu od sebe, ne da bi se upiral, nama je izročil puško in slekel plašč. Ko sva mu

ukazala, naj ne pisne, se ne obrača in odide proti mestu, sva stekla v Rožno dolino. Dva meseca pozneje, 20. februarja 1942, dan pred mojim rojstnim dnevom, so nas Italijani štiri kolege aretirali. Tisti večer smo nameravali razorožiti italijansko patruljo. Ker nam niso mogli ničesar dokazati, nas niso obsodili na smrt, ampak na internacijo v Gonarsu. Bil sem v kar šestih italijanskih taboriščih, nazadnje na Rabu. Tam smo ustanovili tajno taboriščno organizacijo OF in tajno bojno enoto, ki je tri dni po kapitulaciji Italije, 11. septembra, razorožila italijanske taboriščne stražarske enote in ob sodelovanju borcev otočanov tudi celotno okupatorjevo posadko na Rabu. Bivši interniranci smo formirali Rabsko brigado, ki se je prebila na obalo in po pospešenem pohodu dosegla zaselek Mašun na Snežniku. Tam smo prisegli. Ker so bili interniranci preveč izčrpani, so Rabsko brigado 3. oktobra 1943 razpustili. Za boj sposobne borce so razporedili v 18. brigado, jaz pa sem kot predstavnik Glavnega štaba NOV in POS, CK KPS in predsedstva IO OF odšel v severno Italijo k vodstvu tamkajšnjega osvobodilnega gibanja.«

V Italiji so ga poznali kot profesorja Urbana, po osvoboditvi pa so se začela nova poglavja Vratuševega življenja, o katerih do okupacije sploh ni razmišljal. Ko je bila domovina osvobojena, je pričakoval, da se bo lahko vrnil k »svoji slavistiki«, a mu niso dovolili, da bi se demobiliziral. Akademik o tem:

»Žal mi je, da se po koncu 2. svetovne vojne nisem odločeneje uprl, ko je predpostavljeni general JLA z besedami 'Tvoja univerza je lepa reč, ampak fronta je tukaj!' zavrnil mojo prošnjo za demobilizacijo in vrnitev na ljubljansko filozofsko fakulteto, kamor so me vabili in me je pričakoval zlasti dr. Franc Ramovš. Uklonil sem se, čeprav sem imel do vojne samo slavistiko, jezik, literarno zgodovino in primerjalno književnost. Nič zunaj tega me ni zanimalo, potem pa se je vse obrnilo na glavo. Demobiliziral sem se lahko šele leta 1953, področja mojega delovanja pa so bili odtelej politika, diplomacija in družboslovje.«

Leta 1948, ob sporu z kominformom oziroma s Stalinom, je neodvisnost Jugoslavije visela na nitki.

»Takrat sem,« je povedal Anton Vratuša, »postavil obrambo domovine na prvo mesto. Vojvodina je bila prekopana, ampak tankov Varšavskega pakta jarki ne bi zadržali, če bi jih Stalin pognal nad Jugoslavijo. Po obrambni strategiji bi se državno vodstvo po napadu umaknilo v bosanske planine in tam organiziralo odpor. Mislim, da je bilo to jasno tudi Stalinu in da nas ni napadel zato, ker v Jugoslaviji na bliskovito vojno ni mogel računati. Stalina pa je zadržal tudi mednarodni razlog. Jugoslavija je postala oktobra 1949 članica Varnostnega sveta, kar je bilo izbojevano v direktnem spopadu s sovjetskim zunanjim ministrom Andrejem Višinskim v Združenih narodih. Ko je Generalna skupščina začela glasovati, se po pravilih naj ne bi več diskutiralo, a je Višinski vseeno večkrat za govorniškimi odrom vztrajal, da 'odpadniška Jugoslavija ne sme biti izvoljena v Varnostni svet'. Bil sem na tem zasedanju Generalne skupščine OZN in vem, da je bilo to eno od najbolj dramatičnih zasedanj. Odnosi med SFRJ in Sovjetsko zvezo so bili vedno hladno-topli ali celo ledeno-vreli. Priložnost sem jim imel opazovati od blizu. Kadar koli je Tito javno nastopil, se je naslednji dan napovedal na jugoslovanskem zunanjem ministrstvu ali ameriški ali sovjetski ambasador, odvisno od tega, komu se je maršal

prejšnji dan zameril. Sovjetski voditelji so se tudi nenehno obregali ob naše samoupravljanje in neuvrščenost. Po njihovem ne bi bilo nič narobe, če bi vodila neuvrščeno politiko Indija, da so v tem taboru tudi socialisti, pa nikakor ne gre. Leta 1968, ko so sile Varšavskega pakta vkorakale v Čehoslovaško in zatrle Praško pomlad, sem s pomočjo prijateljev, ameriških kvekerjev, organiziral sestanek ambasadorjev neuvrščenih držav v hribovju blizu New Yorka, kajti sovjeti so nas neuvrščene v OZN dobesedno preganjali in nas zalezovali na vsakem koraku.«

Da bi ostal v stiku z znanostjo, je Anton Vratuša konec štiridesetih let ob delu vpisal podiplomski študij na Visoki politični šoli v Beogradu. Kmalu je začel na njej tudi predavati. Leta 1953, po smrti Borisa Kidriča, je postal vodja kabineta podpredsednika Zveznega izvršnega sveta Edvarda Kardelja. Na tem delovnem mestu je ostal 12 let. O tem obdobju svojega dela: »V Kardeljevem kabinetu sem užival največjo svobodo. Ko sem se mu šel predstaviti in se pogovoriti o svojem delu v njegovi ekipi, mi je dejal, naj gledam, kaj dela on, in si najdem delo. To je bilo vse. V 12 letih mi je samo dvakrat naročil, kaj naj mu pripravimo. Prvič v zvezi z narodnim vprašanjem ob 150-letnici prve srbske vstaje. Na veliki proslavi ob tem jubileju naj bi govoril Edvard Kardelj. Ko smo mu predali gradivo, je pripravil svoj govor in z njim odšel menda na sejo izvršnega komiteja CK ZKJ. Ko se je vrnil, mi je bilo takoj jasno, da nekaj ni v redu. Svoj govor je položil na mizo in ukazal: 'V predal z njim.' O tem ni bila nikoli več izrečena niti beseda. Mislim, da je Kardelj takrat ocenil, da v Srbiji začenja prevladovati nacionalizem, česar se je najbolj bal. Lahko rečem, da je bila to njegova osnovna obremenitev ves čas dela v Beogradu in v vodstvu SFRJ. Zato je bil v Ljubljani tako strog in je vse, kar je dišalo po nacionalizmu, ocenjeval najstrožje.«

Vratuša je leta 1969 po vrnitvi iz ZDA opravljal več pomembnih zveznih funkcij in med drugim tudi ustanovil Mednarodni center za upravljanje javnih podjetij v deželah v razvoju v Ljubljani:

»Ko sem leta 1969 končal mandat veleposlanika SFRJ v OZN in se vračal v Jugoslavijo, me je generalni sekretar ZN U Tant vprašal, ali bi bila Jugoslavija pripravljena gostiti center Združenih narodov, ki bi se ukvarjal z vprašanji javnih podjetij v državah v razvoju. Takrat smo bili v obdobju drugega vala dekolonizacije, kolonialne sile so odvrle iz osvobojenih držav kapital in kadre, vse, kar so mogle, nove samostojne države pa so, da bi preživele, poddrživale podjetja in ustanovljale plemenske zadruge. O tej U Tantovi ponudbi sem obvestil Zvezni izvršni svet in ta jo je sprejel z navdušenjem. Zadolžili so Jožeta Packa, Gorazda Turka in mene, da idejo uresničimo. Center se je hitro ukoreninil v nerazvitem svetu, OZN ga je imenoval za svojo izvršno agencijo in leta 1974 smo pripravili prvo mednarodno konferenco o podjetjih v družbeni oziroma v državni lasti, ki so se je udeležile delegacije več kot 30 držav. Center, ki je prerasel v ustanovo 34 držav članic, je bil kakšni dve desetletji pomembno žarišče, potem pa je žal padel na nizke veje iz dveh razlogov. Sloveniji je bil odveč, imela ga je za nepotrebno apanažo Jugoslavije, svoje pa so dodali tudi mednarodni odnosi oziroma neoliberalni kapitalizem, ki je pogojeval pomoč državam v razvoju s privatizacijo gospodarstva, zato članice pravega pomena ljubljanskega centra niso več videle in se jih je članstvu precéj odpovedalo.

Center, danes se imenuje Mednarodni center za promocijo podjetij, je po razvojnem zastoju našel nov aktualen program: trajnostni razvoj na obalnih območjih, kjer živi tretjina človeštva, ki mu omogoča preživetje.»

In kako je akademik Anton Vratuša decembra 2009 razmišljal o svoji povezanosti z rodnim Prekmurjem?

»Ne razmišljam v splošnih okvirih, ampak o tem, kaj lahko jaz in ljudje, s katerimi sodelujem, pa naj so to posamezniki, ki živijo in delajo v Sloveniji ali kje drugje, so člani Šiftarjeve fundacije ali Slavinčeve akademije, naredimo, da bi Prekmurje napredovalo. Pred enim mesecem smo imeli sedmo konferenco Pomurske akademske znanstvene unije in na njej smo se skoncentrirali prav na to vprašanje. Kako lahko Prekmurci – znanstveniki v Ljubljani ali kjerkoli v svetu – postavimo svoje znanje v službo onih Prekmurcev, ki so pripravljene implementirati znanost. Dogovorili smo se, da bomo zamisli, izrečene na tej konferenci, analizirali, kako jih uresničiti. Izkoristiti nameravamo tudi dejstvo, da je pri Gradu sedež Krajinskega parka Goričko, ki bi ga radi spremenili v neke vrste laboratorij za trajnostni razvoj Pomurja in tudi širšega prostora.»